

УДК 811.161.2'373.611

Т. В. Сіроштан

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького

Відіменникові назви вмістилищ для предметів і речовин у новій українській мові кінця XVII – початку XXI століття

У статті розглянуто історію лексико-словотвірних типів і підтипів відіменникових назв вмістилищ (посуду, меблів) у новій українській мові кінця XVII – початку XXI століття, визначено особливості мотивації та творення таких похідних, окреслено роль і місце формантів у системі афіксальної деривації назв вмістилищ. Розв'язання цих питань дуже важливе для формування загального уявлення про словотвірний потенціал мовної системи. Аналіз фактичного матеріалу проведено на основі писемних пам'яток та лексикографічних джерел.

Ключові слова: лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, формант, суфікс, дериват.

Сіроштан Т. В. Отсубстантивные названия вместилищ для предметов и веществ в новом украинском языке конца XVII – начала XXI века

В статье рассмотрено историю лексико-словообразовательных типов и подтипов отсубстантивных названий вместилищ (посуды, мебели) в новом украинском языке конца XVII – начала XXI века, определены особенности мотивации и образования таких производных, очерчено роль и место формантов в системе аффиксальной деривации названий вместилищ. Решение этих вопросов является очень важным для формирования общего представления о словообразовательном потенциале языковой системы. Анализ фактического материала проведен на основе письменных памятников и лексикографических источников.

Ключевые слова: лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, формант, суффикс, дериват.

Siroshstan T. Substantive Names of Receptacles for Things and Substances in New Ukrainian Language During the End of the XVII – Beginning of the XXI Century

The article studies the history of the word-forming types and subtypes of substantive nominations of receptacles (crocery, furniture) on the base of New Ukrainian language during the end of the XVII – beginning of the XXI century, denotes peculiarities of motivation and formation of such derivatives, establishes the place of the formants in the system of affix derivation of nominations of the receptacles. Solution to these problems is very important to build a common understanding of word-forming potential of the language system. The analysis was held on the basis of written records and lexical and graphic sources.

Key words: word-forming type, word-forming structure, formant, suffix, derivative.

Назви вмістилищ (посуду, меблів) належать до лексико-словотвірної категорії *potina loci*, до якої мовознавці відносять також найменування приміщень різного призначення, «назви, котрі вказують на особливості ландшафту і навколишнього середовища, найменування місця перебігу дій, процесів» [14:270] тощо. Іменники з локативною семантикою посідають у номінативній системі української мови одне з центральних місць, адже всі прояви людської діяльності відбуваються в просторово-часовому континуумі. До питань словотворення *potina loci* зверталися П. Білоусенко, С. Воропай, К. Городенська, В. Горпинич, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, В. Ліпич, О. Меркулова, В. Олексенко, О. Пінчук та інші мовознавці. З формально-семантичного погляду назви посуду розглядалися в дослідженні Н. П'яст. Однак ряд питань, що стосуються історії дериваційної підсистеми *potina loci*, залишається нерозв'язаним. Метою статті є опис динаміки словотвірних типів і підтипів відіменникових найменувань вмістилищ для предметів і речовин у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

Відіменникові назви вмістилищ (посуду, меблів) в українській мові аналізованого періоду творилися за допомогою суфіксів **-ик, -ник, -ак, -к(а)** та **-ниц(я)**.

1. З кінця XVII ст. в обстежених джерелах трапляються похідні із суфіксами **-ик** та **-ак**, проте в подальші періоди розвитку української мови вони залишаються малопоширеними, напр.: *тхорыкъ* (1673–1757 ТимчМат II 405) "гаманець зі шкірки тхора"; *чаплик* (Лис 229) "дерев'яний цебрик, прикований до колодязного журавля" від *чапля* (СУМ XI 268) "кухарське знаряддя, за допомогою якого переносять гарячу сковороду"; *кізлик* (Гр II 242, Чаб II 170) "відгороджене місце на гарбі, де зберігається паливо в чабанів", очевидно, пов'язане із *козла, кізли* "сидіння на фаєтоні для погонича, передок" (ЕСУМ II 443); *Тобі ще черга на світі жити Та горілку коряками пити* (к. XVII УЛ-18 190), *корякъ* (Б-Н 193), *коряк* (УмСп 21), можливо, від *корінь, корч* (див. ЕСУМ III 47); *баняк* (УмСп 29, СУМ I 102, Арк I 10 та ін.), *боняк* (Он I 66) "чавунний горщик, казан" від *баня* "круглий мідний посуд; невеликий глечик"

(ЕСУМ I 136); **ялак** (Гр IV 539) "корито для годування собак, що знаходяться при отарі", можливо, від запозиченого з голл. через англ. *ял* "ялик, човен"; **ушак** (Лис 221) "великий цебер з двома вушками для годівлі худоби або для помиїв".

З XVIII ст. дериваційна активність цих формантів поступово занепадає. Натомість у такій функції виступають суфікси **-ник** та **-к(а)**.

2. Деякі дослідники зазначають, що суфікс **-ник** є малопродуктивним у творенні вмістилищ [17:58], проте, за нашими спостереженнями, відіменникові назви посуду на **-ник** у новій українській мові з XVIII ст. є однією з найчисленніших і найбільш розгалужених у семантичному плані груп: **окропникъ** (1717–1734 ТимчМат II 39) "посуд для кип'ятіння води"; **Чайниковъ глинянихъ два** (1766 ДДГ 328), **чайник** (УмСп 1097, СУМ XI 265 та ін.) "посудина з ручкою та носиком, у якій заварюють чай або кип'ятять воду"; **ароматникъ** (1769 Тимч 34) "флакони для ароматичних речовин". Пам'ятки XIX–XXI ст. свідчать про зростання продуктивності цього лексико-словотвірного типу: **кашник** (Б-Н 181, СУМ IV 126) "горщик для каші"; **бальсамник** (Ж 11); **бражник** (Ж 42, Гр I 91) "чан для браги"; **відник** (УмСп 336, СУМ I 718), **водник** (Гр I 221, СУМ I 718, Лис 48) "діжка для води"; **молошник** (УмСп 443), **молочник** (СУМ IV 793) "посудина, у якій подають до столу молоко або вершки"; **бабник** (Гр I 15, Бук 20) "посуд, в якому випікають баби (різновид паски)"; **бразолійник** (Гр I 92) "горщик, в якому варять сандал" від *бразолія* (СУМ I 226); **кавник** (IV 67) "посудина, у якій варять або подають каву"; **салатник** (IX 18); **сметанник** (403); **помийник** (69); **мамаліжник** (Бук 275); **перчник** (Шило 198) "посудина, у якій зберігають мелений перець" та ін.

Група десубстантивів на позначення сховищ для предметів, названих початковими словами, фіксується в пам'ятках XVIII ст., напр.: **бритовникі** (1744 ДНМ 305); **мисникі** (КвОсн II 126), **мисник** (СМШ II 508, СУМ IV 719, Шило 174). У XIX ст. цей лексико-словотвірний тип поповнюється новотворами, напр.: **офирникі** (Б-Н 267) "жертвовник" від *офіра* "жертва"; **біжник**, **божник** (Ж 37, СУМ I 212) "поличка з образами"; **судник** (УмСп 71, СУМ IX 827) "полиця, шафа для посуду, буфет" від *суд* "посуд" (ЕСУМ VI 467).

Українська мова ХХ ст. документує понад 20 таких утворень: *гасник* (Гр I 276, СУМ II 39) "керосинова лампа"; *драбинник* (Гр I 439) "кузов возу" від *драбина* "бічні сторони возу у вигляді драбини"; *мучник* (Гр II 45, СУМ IV 834, Лис 130) "ящик, у який падає борошно з-під каменя"; *багажник* (СУМ I 78); *брусник* (Чаб I 107, Арк I 33) "схожа на ріжок дерев'яна посудина, яка чіпляється косарем до пояса і в якій тримають брусок-точило"; *табачник* (Арк II 190).

Досить продуктивними для творення назв вмістилищ для предметів і речовин упродовж аналізованого періоду виступають похідні форманти **-арник**, **-овник** та **-аник**: *жертovník* (1670 Тимч 920, Гр I 480), *жертovník* (УмСп 235, СУМ II 522); *борщівник* (Ж 41, Гр I 89, СУМ I 222) "горщик, у якому варять борщ"; *кулішарник* (Гр II 322) "великий горщик, у якому варять кулешу"; *кав'ярник* (СУМ IV 67) "посудина, у якій варять або подають каву"; *глиняник* (УмСп 164, Гр I 289, СУМ II 85) "посудина, у якій розводять глину або крейду для мазання долівки, стін", *водяник* (УмСп 60, Гр I 247) "посудина для води", *золяник* (Гр II 179) "посудина для зоління шкір"; *лозяник* (375) "корзинка з лози"; *солом'яник* (СУМ IX 450, Лис 200, Арк II 161) "посудина, виплетена з соломи, для зберігання зерна". Деякі з наведених назв мають подвійну мотивацію, їх можна кваліфікувати і як відприкметникові похідні.

3. Найменування вмістилищ (посуду, меблів) на **-к(а)** в джерелах кінця XVII – початку XXI ст. представлені не лише новотворами, а й іменниками, успадкованими із попередніх століть.

В українській мові XVIII ст. починає оформлюватися група найменувань вмістилищ для предметів і речовин, денотативною базою яких виступають іменники на позначення матеріалу, з якого виготовлені ці предмети, або назви предметів, речовин, для яких ці вмістилища призначені, напр.: *нашли и опознали, лубку малую, которая була зъ ... ягодами* (1723 ДНМ 136), пор. *лубка* (Гр II 379) "табакерка" від *луб* (ЕСУМ III 296). Кілька нових фіксацій трапляється в українській мові XIX – ХХ ст.: *відносила бензинку п. Банг* (1898 УкрЛисти 12); *слойка* (УмСп 29) "банка", очевидно, пов'язане із праслов'янським **sъlojъ* (ЕСУМ V 307); *варійка* (Гр I 127) "маленький

горщик" від *варій* "вариво, страва" (ЕСУМ I 332); *фарфурка* (Гр IV 375) "фарфорова тарілка, взагалі тарілка"; *картонка* (СУМ IV 112) "коробка з картону для легких речей"; *ладанка* (434) заст. "маленький мішечок із ладаном або зіллям, що його забобонні люди носили на грудях як талісман"; *сітка* (IX 233) розм. "сумка, сплетена із шнурків, міцних ниток, у якій носять продукти, дрібні речі".

За допомогою суфіксів **-арка(а)**, **-ирк(а)**, **-ерк(а)**, що виникли внаслідок злиття форманта **-ар (-яр, -ир, -ер)** на позначення осіб за професією чи родом занять із суфіксом **-к(а)**, утворено такі іменники: *табакирка*(1787 Сков II 117), *кабатурка* (КвОсн I 629, СУМ IV 64), *табакерка* (Гр IV 241, СУМ X 8), *табатурка* (Гр IV 241, СУМ X 8), *табатерка* (Гр IV 241), *табачарка* (241) "коробочка для тютюну, переважно нюхального"; *вінярка* (ГалЛем 399) "півбочки"; *мазарка* (433), *мазярка* (Гр II 397) "мазниця".

В обстежених пам'ятках нової української мови з кінця XVII ст. трапляється низка найменувань умістилищ, у словотвірній структурі яких аналізований формант виступає засобом адаптації запозичень, напр.: *кондійка* (Котл 258, Б-Н 191) "вид посудини", можливо, від запозиченого з середньогрецької мови *кандія* "майстерно зроблений дзвоник, використовуваний у трапезних монастирів" (див. ЕСУМ II 363); *давно скінчена робота валялась бездаремне по всяких конторках* (1899 УкрЛисти 152), *конторка* (СУМ IV 269) "високий письмовий стіл з похилою поверхнею й шухлядами, за якими працюють стоячи" від нім. *Kontor* "контора, письмовий стіл" (див. ЕСУМ II 557). Більше таких утворень фіксують джерела української мови XX ст.: *ташка* (Гр IV 250, СУМ X 45) військ., заст. "шкіряна сумка, яку носили на ремені через плече" від нім. *Tasche* "кишеня, сумка" (ЕСУМ V 530); *бонбоньєрка* (СУМ I 216) "гарно оздоблена коробочка для цукерок" від фр. *bonbonnière* "те саме"; *розетка* (СУМ VIII 675) "маленьке блюдечко" від фр. *rosette* "розетка; бант" (ЕСУМ V 109).

4. Відома ще з праслов'янської мови група найменувань умістилищ (посуду, меблів) на **-иц(я)** в українській мові кінця XVII ст. представлена одним

дериватом: *І поставив-єм страву тую на полиці* (к. XVII УЛ-17 332), **полиця** (ГалЛем 453) із затемненою твірною основою, можливо, від праслов'янського **polъ* "основа, підлога, полиця" (ЕСУМ IV 489).

Натомість наприкінці XVII – у XIX ст. поступово набуває активності формант **-ниц(я)**, напр.: *А зънаишедиши где руду, особно копати: и в кошници беручи, в водѣ полоскати* (КЗ 272), **кошница** (Величк 181) "плетений кошик"; **кулечница** (1720 ТимчМат I 389) "торбинка для куль"; **помийниця** (СМШ II 530); **аряниця** (Ж 6) "бочка для аряну – козиного кисляку"; **бритовниця** (УмСп 63, Гр I 100) "футляр для бритви". В українській мові XX – початку XXI ст. спостерігається активний процес поповнення кількісного складу аналізованого лексико-словотвірного типу: **сілниця** (ГалЛем 465) "посудина для солі"; **гусятниця** (Гр I 343) "вид великої глиняної посудини" (*гусятина*); **сахарниця** (IV 103) "цукерниця"; **сухарниця** (232); **масільниця** (1926 Саб 170) "маслянка"; **попільниця** (259); **цигарниця** (1926 Саб 293, СУМ XI 210); **оцетниця** (1926 Саб 407); **калинниця** (Он I 336) "посуд для глини, вапна", пов'язане із *кал* "суміш глини з кінським гноєм для мазання долівки"; **компотниця** (СУМ IV 252); **олійниця** (689) "посуд для олії"; **сигарниця** (СУМ IX 156); **водниця** (Он I 139) "посуд для води"; **пампушниця** (II 37) "посуд, у якому печуть пампушки"; **голешиниця** (Чаб I 239) "пробірка для голок" та ін.

Суфікс **-овниц(я)**, **-івниц(я)**: *пропало у его ... кандѣлика мѣдная*, **пороховниця** (1723 ДНМ 137); **дробівниця** (СУМ II 420) "мішечок або коробка для зберігання дробу"; **фруктовниця** (X 647); **шротівниця** (XI 530); **борщівниця** (Он I 67) "посуд, у якому квасять буряки".

5. Найменування вмістилищ для предметів, речовин із суфіксом **-н(я)** в українській мові розгляданого періоду трапляються як виняток: **дзьобня** (Гр I 380, СУМ II 269) діал. "гуцульська вовняна торба" із затемненеими мотиваційними зв'язками, можливо, від праслов'янського **zobъ* "їжа; корм; зерно" (ЕСУМ II 63); **алейня** (Лис 25) "посуд для олії"; **бужня** (Он I 74) "божниця"; **сільня** (II 218) "дерев'яна посудина для солі; сільниця". За

допомогою форманта **-овн(я)** утворено іменник *листовня* (XVIII ТимчМат I 404) "ящик для листів, портфель".

б. Конфіксальні похідні на позначення вмістилищ для предметів і речовин трапляються як виняток переважно в сучасній українській мові: *принєсєно ... сєрмягъ двѣ и полумысокъ* (1665 Лохв 123); *полукішок* (Ж 693); *півбочок* (Гр III 156); *прилавок* (1776 ДНМ 211, Гр III 422, СУМ VII 653) "частина нерухомої лави в українській хаті під стіною від дверей до кутка; спеціальний стіл для торгівлі в крамниці, буфеті, на базарі"; *прискринок* (Б-Н 300, Гр III 438, СУМ VIII 23) заст. "невеликий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині, скриньки"; *приголовок* (Ж 742) "підголів'я, кінець ліжка".

Отже, відіменникові назви вмістилищ (посуду, меблів) становлять неоднорідну за складом лексико-словотвірну групу. Похідні з такою семантикою в новій українській мові кінця XVII ст. творилися за допомогою суфіксів **-ик** та **-ак**. З XVIII ст. їхня дериваційна активність поступово занепадає. Натомість у цій функції виступають суфікс **-ник** та формант **-к(а)**, який має здатність поєднуватися як із власне українськими, так і з запозиченими основами. У XX ст. активізувався суфікс **-ниц(я)**.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : [у 2 т.] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В. Німчук] / П. Білецький-Носенко. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.
3. Величковський І. Твори / І. Величковський – К. : Наук. думка, 1972. – 192 с.
4. Верхратський І. Про говор галицких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 480 с.
5. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [зб. документів]. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.

6. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
7. Етимологічний словник української мови : [в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука] – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
8. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар : [у 2 т.] / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня тов. ім. Шевченка, 1886. – 1117 с.
9. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновійв. – К. : Наук. думка, 1971. – 392 с.
10. Історичний словник українського язика / [за ред. Є. Тимченка]. – Харків–Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.
11. Котляревський И. Собрание малороссийских слов, содержащихся в Энеиде / И. Котляревський // Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревським. – СПб, 1798. – 34 с.
12. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 270 с.
13. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К. : Наук. думка, 1986. – 223 с.
14. Меркулова О. Конфіксальні поміна Іосі в українській мові XI – XVIII століть / О. Меркулова // Вісник Прикарпатського національного університету. – 2006. – № 15–18. – С. 270–274.
15. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : [у 2 ч.] / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
16. Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник / Г. Сабалдир. – К. : Видавниче тов-во «Час», 1926. – 436 с.
17. Середа Ф. Я. Суфікс *-ик* і похідні від нього в сучасній українській мові і їх відповідники в російській та білоруській мовах / Ф. Я. Середа // Мовознавство : [зб. наук. пр.]. – К., 1958. – Т. 1. – С. 53–63.
18. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : [у 2 т.] / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973.

19. Словарь української мови : у 4 т. / [зібр. ред. журн. «Києв. старина»; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко]. – К., 1907–1909.
20. Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
21. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : [в 3 т.]. – Харків : Харківський держ. ун-т, 1978–1979.
22. Словник мови Шевченка : [в 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1964.
23. Словник української мови : [у 11 т.] / [ред. колегія: І. К. Білодід (гол.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
24. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : [у 2 кн.]. / Є. Тимченко / упорядники : В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – Київ–Нью-Йорк, 2002.
25. Українка Леся Листи (1898–1902) / Л. Українка // Українка Леся Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т.11. – 480 с.
26. Українська література XVII ст. : Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня]. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с.
27. Українська література XVIII ст. : Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня]. – К. : Наук. думка, 1983. – 696 с.
28. Уманець М. Русско-украинский словарь / М. Уманець и А. Спилка. – Берлін : Українське слово, 1924. – 1149 с. – (Препринт / Додаток до «Зорі» 1893 року. – Львів : Друкарня Тов-ва імені Шевченка, 1893).
29. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : [в 4 т.] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992.
30. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів, 2008. – 288 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Сіроштан Тетяна Василівна

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького (72312 Запорізька обл., м. Мелітополь, вул. Леніна, 20; тел. 44-
04-63)

Домашня адреса: 72318 Запорізька обл., м. Мелітополь, пр-т 50-річчя Перемоги,
буд. 38, кв. 4; тел. 5-83-80, тел. моб. 098-7321834

tanyasiroshtan@mail.ru